

LUND UNIVERSITY

Andreas Hellerstedt, Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början

Bodensten, Erik

Published in:
Scandia

2011

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bodensten, E. (2011). Andreas Hellerstedt, Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början. *Scandia*, 77(2), 178-180.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

hålla nere bokens omfattning är att texten genomgående kompletteras med kartor, tabeller och diagram över olika mätvärden som bidrar till att visualisera och även förenkla återgivandet av de mest komplexa processer. I slutet görs dessutom ett försök att summera hela innehållet i grafisk form. Ett område behandlas mer utförligt och detaljerat än de övriga och det är utsläpp av kemikalier och andra föroreningar i mark, luft och vatten. Kanhända har det att göra med att mätningarna av sådana utsläpp, den så kallade miljöövervakningen, tillhör Naturvårdsverkets paragrafer.

Bokens tyngdpunkt ligger avgjort i skildringen av miljöns och miljöproblemens fysiska, ekonomiska, tekniska och politiska historia. Här utgör den en utomordentligt värdefull och användbar kunskapskälla. Betydligt mindre sägs om miljöns intellektuella dimension, om naturens existentiella värden och kulturella betydelse över tid, liksom om miljöarbetet på gräsrotsnivå. Något teoretiskt ramverk som motiverar denna inriktning är inte explicit redovisat. Däremot avslutas boken med ett teoretiskt inriktat avsnitt kring frågan vad ett miljöproblem är och varför vi har sådana problem idag. Grundbulten i denna teori, som bygger på historikern Lars J. Lundgrens tidigare tankarbeten, är att miljöproblem i flera avseenden är att betrakta som samhällsproblem. För det första är det samhället som orsakar miljöproblemen, definierade som oönskade förändringar i miljön; för det andra är det kontextbundna värderingar i samhället som bestämmer vilka av förändringarna i miljön som är tillräckligt oönskade för att de ska uppfattas som just miljöproblem; för det tredje ligger det på samhällets ansvar att åtgärda miljöproblemen. Det betyder inte att vi som enskilda individer lämnas utan ansvar för våra handlingar, däremot ett erkännande av samhällsstrukturernas betydelse, både för att skapa och lösa problemen.

Under de senaste decennierna har det som bekant bedrivits ett aktivt arbete för att ställa om det gamla industrisamhället till ett ekologiskt, socialt och ekonomiskt hållbart Sverige. Forskning för att åstadkomma en sådan hållbar utveckling har rent av blivit ett av landets störs-

ta vetenskapsområden. Men justeringarna av det rådande samhället har sina begränsningar och nya lösningar ger inte sällan upphov till nya typer av problem. Författarna konkluderar: ”De senaste tjugo årens strävanden att integrera hänsyn till miljön i alla samhällssektorer kan visserligen sägas ha medfört att Sverige blivit ett samhälle med inbyggd miljövård. Å andra sidan finns det också fog för slutsatsen att vi lever i ett samhälle med inbyggd miljöpåverkan” (s. 281). Framför allt har det inom vissa områden – inte minst inom skogsbruket och på transportsidan – visat sig vara utomordentligt svårt att förena miljömålen med det ännu övergripande målet om en fortsatt ekonomisk tillväxt. En annan lärdom är att de negativa förändringarna i miljön ofta har varit oväntade, de har smugit sig på. Inte sällan har de hängt samman med storskalig teknik som fungerat precis som planerat men som i förlängningen också givit upphov till oönskade ”biverkningar”. Att förutse sådana långsamma processer är mycket svårt, kanske omöjligt. Men förhoppningsvis kan miljöhistoriska kunskaper i alla fall bidra till viss handlingsberedskap.

Christer Nordlund

Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början

Andreas Hellerstedt

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2009, 264 s.

År 1700 bröt det stora nordiska kriget ut. Kriget och de farsoter och umbäranden som kom att följa i dess spår ställde det svenska samhället inför väldiga utmaningar. Inte minst innebar kriget en kulturell kris. Hur kunde Gud tillåta all denna ondska? Varför hade svenskar, Guds utvalda folk, drabbats av sådana olyckor? Det är mot denna bakgrund av hotande meningsförlust som idéhistorikern Andreas Hellerstedt i avhandlingen *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* tecknar tidens föreställningsvärld.

I blickfånget står ödesföreställningarna, Hellerstedts analytiska samlingsbeteckning för begreppen försyn, öde och lycka, eller *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Begreppen relateras, på såväl individuell som samhällelig nivå, till politiken i allmänhet liksom de svenska motgångarna i kriget i synnerhet. Hellerstedt vill undersöka dessa begrepp vilka han menar var centrala för den tidigmoderna människan, och han vill göra det utifrån hennes egen föreställningsvärld. Med denna historiserande ansats lyckas han med den äran. Hellerstedt studerar i ordets bästa mening historien framlänges. Avhandlingens egentliga undersökningsperiod, 1700–1721, är här att betrakta som slutet på en mycket längre tidslinje, där föregående epoker blir till en självklar och integrerad del av det tidiga 1700-talets föreställningsvärld. Detta förtroliga handlag med ofta mycket långa och komplexa religiösa och filosofiska traditioner betraktar jag som en av avhandlingens allra mest förtjänstfulla sidor. *Ödets teater* är därtill en välskriven doktorsavhandling. Resonemangen är kort och klart formulerade – brödtextern uppgår till knappt 200 sidor.

Hellerstedt utgår i sin analys ifrån fyra tydligt avgränsade problemkomplex, vilka behandlas i lika många kapitel. I kapitlet ”De rörliga tingens ordning” undersöker och tillbakavisar Hellerstedt uppfattningen som har förekommit i tidigare forskning att ödet eller lyckan skulle ha använts som en syndabock i de fall då det inte gick att kritisera Gud eller överheten. I ”Genom ett öde” är det frågan om hur motgångarna i kriget kunde göras begripliga genom ödesföreställningarna som står i fokus. Här knyter Hellerstedt på ett mycket övertygande sätt an till tidigare forskning, till exempel om Sverige som ett nytt Israel. Kriget var ett gudomligt straff som det svenska folket själv hade ådragit sig. Med cyklisk förutsägbarhet kom svenskarna, liksom före dem också andra stora folk, att glömma sina gamla dygder och börja leva gudlösa liv. Det tredje empiriska kapitlet, ”Dygdens svärd”, uppehåller sig kring hur människan kunde påverka sitt eget öde. Avgörande för detta var att lita till dygden – *virtus* – inte minst som en manlig

stoicism, snarare än till den kvinnliga, lynniga och flyktiga lyckan – fru Fortuna. Att försöka balansera på Fortunans klot var varken en hållbar eller legitim form av lycka. Slutligen tecknas i ”Att kryssa mellan Scylla och Charybdis” gränserna för vad som var tillåtet – och möjligt – att uttrycka. Bland annat tillbakavisar Hellerstedt den ofta svepande karaktäriseringen av att dätidens människor, däribland Karl XII själv, skulle ha varit präglade av fatalism. Det förelåg alls inte någon motsättning mellan en kristen tro på försynen och en aktivistisk hållning, i förlängningen grundad i övertygelsen om människans fria vilja.

Teoretiskt och metodologiskt hämtar Hellerstedt inspiration från strukturfunktionalismen och den historiska antropologin. Detta får honom att söka efter ödesföreställningarnas funktion, alltså att försöka förstå när, var och hur dessa kom att användas, liksom efter en kulturell logik. Han försöker också sätta in föreställningarna och dess funktioner i den symbol- eller berättelsestruktur i vilka de ingick. Som angreppssätt fungerar detta ramverk väl.

Hellerstedts frågeställningar tar spjörn i ett antal olika forskningslägen. Irlo Kajanos tes om fru Fortuna som en syndabock för Gud har redan nämnts. Ett annat är Bo Lindbergs kritik av Gerhard Oestreichs teori om nystoicismens stora betydelse för den starka statens framväxt, en kritik som Hellerstedt ansluter sig till. Stoicismen hade sin huvudsakliga betydelse på det personliga snarare än på det politiska planet.

Avhandlingens empiri består av två olika typer av tryckt källmaterial. För det första har Hellerstedt använt sig av ett doktrinärt religiöst, politiskt- och moralfilosofiskt material. Särskilt värdefullt är det omfattande, och av den tidigare forskningen i huvudsak uppmärksammade, dissertationsmaterial som Hellerstedt har studerat. Den andra typen av källmaterial är det rika och sedan tidigare uppmärksammade brev- och dagboksmaterialet från kriget, genom vilket det blir möjligt att komma verkligt nära människorna och deras föreställningsvärldar. Den stora variationen källor skänker avhandlingen en slagkraft

tig bredd. Argumentationen när Hellerstedt kan visa på hur ödesföreställningarna går igen i så olika typer av material är mycket övertygande. Samtidigt är han uppmärksam på faran att hemfalla till att enbart försöka bekräfta strukturen. Han stannar ofta lyhört upp för att vända och vrida på dissonanta textpassager.

Hellerstedt har som synes ett dubbelt syfte. Han vill undersöka ödesföreställningarna både i den lärda kursen och i människornas förståelse av det egna livsödet. Min huvudsakliga kritik rör frågan om i hur stor utsträckning hans källmaterial svarar mot detta senare syfte. Här skulle jag gärna sett en mer ingående diskussion kring materialets representativitet och räckvidd. Tidvis riskerar brev- och dagboks materialet att hamna väl långt i bakgrunden. Detta är givetvis en följd av att dessa texter inte diskuterar ödesföreställningarna på ett lika elaborerat sätt som de lärdes dokument gör. Här kunde emellertid Hellerstedt tydligare och fortlöpande diskutera när analysen främst grundar sig på den ena eller andra typen av material. Så är det inte alltid helt klart hur tungt analysen exempelvis vilar på djupstudierna av framför allt Curtius Alexandergestalt, Simon Isogaeus *Carla Seger-Skiöld* och Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici*. Vidare: Vad innebar kravet på att det doktrinära materialet skulle vara renlärigt i politiskt och teologiskt hänseende? Det är en fråga om censur som Hellerstedt endast snuddar vid. Och vilka återverkningar får det på studiens anspråk att analysen av brev- och dagboks materialet huvudsakligen baseras på ett fåtal män från samhällets allra översta skikt?

Denna kritik förtar dock inte det övergripande värdet av avhandlingens synnerligen intressanta resultat. *Ödets teater* är en mycket gedigen empirisk avhandling, oundgänglig för alla som vill försöka förstå de tidigmoderna ödesföreställningarna och hur dessa kom att begripliggöra den kris som drabbade det svenska samhället i början av 1700-talet.

Erik Bodensten

Komediant och riksförädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III

Annie Mattsson

SKRIFTER UTGIVNA AV LITTERATUR-
VETENSKAPLIGA INSTITUTIONEN VID
UPPSALA UNIVERSITET 45, 2010, 411 S.

I samband med statskuppen 1772 förklarade Gustaf III alla grundlagar som stiftats i Sverige mellan åren 1680 och 1772 för upphävda. Detta inkluderade även tryckfrihetsförordningen från 1766, vilken introducerade offentlighetsprincipen och avskaffade förhandscensuren på alla områden utom det teologiska. Tryckfrihetsförordningen 1766 hade följts av en formlig explosion av tryckta skrifter som torgförde olika åsikter kring skilda ämnen – bland annat med kritik mot kungen och mot hur riket styrdes.

Den upphävda förordningen ersattes av Gustaf III:s nya tryckfrihetsförordning från 1774. Den nya bestämmelsen innebar kraftiga inskränkningar i tryckfriheten med det omedelbara resultatet att mängden tryckta pamfletter och skrifter ebbade ut. Möjligheterna att i tryck sprida kritik mot kungen och statsstyrelsen minskade härigenom markant. En väg runt den åtstramade tryckfriheten var att i stället för tryckta texter använda handskrifter som cirkulerades och reproducerades av läsarna själva. På så vis kunde kritik mot kungen fortsätta att spridas trots de hårdare reglerna.

Många av de handskrifter som cirkulerade i Sverige under slutet av 1700-talet innehöll kritik mot Gustaf III. De hade vanligen en ironisk ton med syfte att kritisera och häna kungen. Dessa så kallade smädeskrifter utgör undersökningsobjektet för Annie Mattssons doktorsavhandling *Komediant och riksförädare*. Mattsson vill visa hur dåtidens smädesförfattare kunde utnyttja den blomstrande handskriftskulturen för att föra fram sin kritik mot kungen.

Syftet med avhandlingen är att rekonstruera det kommunikationssystem som handskrifterna utgjorde under Gustaf III:s tid. Mattsson vill lyfta fram det hon kallar en till stor del